

BALÁZS FERENC

A NYILVÁNVALÓ ISTEN*

Az Isten fogalma egy meglehetősen hosszú, s még ma sem teljesen megértett vallási fejlődés eredménye. Ma is vitatott kérdés, hogy mi tulajdonképpen a vallás lényege, s így azt is többféleképpen lehet elképzelni, hogy az Isten fogalmához az ember miképpen jutott. Valószínűnek látszik, hogy kezdeti fokon azok a „szellemi lények“, amelyekről Tylor beszél, s amelyek fogalmából fokozatosan az egy Isten képe kialakult, nem voltak mások, mint valóságos természeti tárgyak és lények, a primitív gondolkodás animizmusán keresztül felfogva. Ennyiben a róluk alkotott fogalom sem lehetett más természetű, mint bármely más, az emberi elme által alkotott fogalom. Idővel azonban kétségtelenül megváltozott a helyzet. Az Isten fogalma rendre elveszített minden kapcsolatot azokkal a tapasztalat alá kerülő tárgyakkal, lényekkel, amelyek előzőleg mintegy a testét alkották. Ha tehát történelmileg nem is, de lélektanilag az Isten fogalma a ma élő emberek számára nem megfigyelés eredménye. Az persze veszélyes eljárás volna, ha most ezzel szemben kijelentenők, hogy az istenfogalom az elképzelés eredménye. Ez esetben, hogy állításunkat alátámasszuk, nyomban meg kellene tárgyalnunk azoknak a modern iskoláknak felfogásait, amelyek az istenhit forrásául az intuiciót, a vallásos élményt, sőt általában a kijelentést teszik. Ez az eljárás túlságosan távol vinne bennünket kijelölt utunktól [...]

Az istenfogalom későbbi, egészen a mai időkig terjedő kifejlődését elsősorban szintén nem a megfigyelés, a tapasztalat, tehát a tudomány vitte végbe, hanem a vallásos szükséglet, amelynek azonban egy időben határozottan része lett az a követelmény, hogy az Isten fogalma ésszerű, magában összhangban álló és mitológiáktól megtisztult legyen.

Ezzel a filozófiai alapú, a vallás területére benyomuló kíváncsisággal azonban, főképp az istenfogalom felfogásaira gyakorolt mély hatása miatt, feltétlenül foglalkoznunk kell.

A filozófia behatolása a vallás területére legenyhébb formájában abban nyilvánult meg, hogy az istenfogalommal szemben logikai köve-

* Részlet *Az új ember vallása* c. kéziratos munkájából (2. fejezet, 17–51.) Rövidített szöveg.

telményeket támasztott. Iskolák alakultak ki, amelyek törekvése egybehangzóan az volt, hogy az Isten fogalma a lehető legkielégítőbb lehessen. Anselmus felállította az általános keretet: „Isten az, akinél nagyobbat elképzelni nem lehet“. Tisztázni próbálták az Isten és a világ viszonyát. A deizmus Isten világon kívüliségét hangsúlyozta, a panteizmus a világban valóságát. A szűkebb értelemben vett teizmus képviselte a középútat: az Isten egyképpen transcendens és immanens. Nem lehet célunk ezen a helyen történelmi ismertetést adni a középkori és legújabbkori felfogások nagy számáról. Itt csak azt a fontos megállapítást szükséges tennünk, hogy mindezen felfogások közül a hagyományos vallásos érzés általában csak azokat az elképzeléseket tehetette magáévá, amelyek a transcendencia, a világon kívüliség, a természetfelettség elemét megtartották. Nem mintha nem akadtak volna szép számmal misztikusok, vallásos hajlamú filozófusok panteisztikus elképzelésekkel is. [...]

A filozófia másik kívánalma a teológiával szemben az, hogy az emberi elme ennek a vallásos érzést kielégítő, tehát lényegében transcendens Istennek a létezését valahogyan bizonyítsa. Mit jelentett ez az emberi módon való bizonyítás?

Semmi egyebet, mint Isten létezését olyan módon tenni nyilvánvalóvá, mint ahogy a világ tapasztalható dolgai nyilvánvalóak. Talán úgy, mint ahogy az ember például a „bátorság“ fogalmához eljutott vagy esetleg egy ilyen állításhoz: ennek a folyónak valahol eredettel kell bírnia. S ez újra mit jelentett végső következményeiben?

Nem kevesebbet, minthogy az Isten be kellett sorozni a valóság rendjébe, le kellett hozni a földre, természetessé kellett tenni. Mert vajon lehetséges-e másképpen az Isten létezését a világ dolgaiból „emberi módon“ levezetni? Akármilyen természetű is legyen ez a levezetés, egy dolog bizonyos: abban ugrások nem lehetnek, abban a következtetés láncszemei elejétől végig szorosan egybefűzve kell hogy legyenek. Sőt még egyebek is. Az összes láncszemek között a kapcsolat szükségképpen egyenmű kell, hogy legyen, különben az, ami bizonyító erejű, amíg a természetes folyamatok egymáshoz való viszonyára vonatkozik, nem vezethet át hasonló érvényességgel a természetes folyamatok és a velük kapcsolatba hozott Isten fogalmának a viszonyára. Így pl., ha az egykori okoskodást követve az Istent a „legelső oknak“ tartjuk, hogy ennek a legelső oknak létezése bizonyítható legyen a természetes folyamatok törvényei alapján, közte és az első természetes folyamat között ugyanolyan viszonynak kell lennie, mint a többi természetes folyamat között. Ez pedig nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a világmindenség törvényei az Istenre is érvényesek, tehát ő is a világmindenségben belül létezik. [...]

Nekünk azonban nyilvánvalóan kell látnunk, hogy amit bármely filozófia, tudomány és teológiai iskola emberi módon bizonyíthat vagy legalábbis valószínűvé tehet, nem lehet más, mint ami a világgal egy rendbe tartozik. Váltig erősíthetjük, hogy e világ létezése és létezési módja feltétlenül bizonyossá teszi egy legelső ok, elégséges ok, mozgást elindító erő, tervszerűség, ésszerűség, értékek forrása, személyiség alapja stb. valóságát. Ez mind igaz lehet, sőt nagyjából igaz is. De ez még

csak az immanens Isten létezését bizonyította be, annak az Istennek a valóságát, akinek fogalmával a vallásos emberek egy része semmiképpen sem akar megelégedni. Ez a bizonyítási eljárás s valóban akármi-féle emberi módon való bizonyítás a vallást, istenfogalmának transzcendens alkotó elemeit, egyáltalán nem érinti, azokra nem vonatkozik. Hogyan is lehessen ez másként, amikor, hogy az Isten létezése a világ dolgaiból egyáltalán levezethető legyen, az Istent szükségképpen le kell fokozni, meg kell fosztani természetfölöttiségétől? Amit a vallásos ember be akar bizonyítani, azt nem lehet bebizonyítani. Amit pedig be lehet bizonyítani, azzal ő nem érez közösséget. Furcsa és kellemetlen állapot: kiindulni a filozófiai teizmusból és eljutni a panteizmusig. [...]

Mi ezt az eszmemenetet az Isten fogalmának kialakulásáról voltaképpen azért vezettük le, hogy bárki számára a tiszta gondolkozás kerekeit megteremtsük. Világossá akartuk tenni, hogy az Isten megértéséhez két szigorúan elkülönülő út vezet. Aki eleve ragaszkodik a nyugati vallásos hagyományok természetfölötti Istenéhez, mondjon le arról, hogy bizonyítani tudjon. Aki azonban elsősorban a világegyetemet próbálja megérteni s kész arra, hogy a megfigyelések s a megfigyelésekre alapított következtetések eredményeit minden további nélkül elfogadja, most már neki állhat egész komolysággal, hogy a mindenséget megismerje, és a maga életét is aszerint rendezze be.

Az Isten tulajdonságait nem okoskodással, filozófiai mértékek alá való helyezéssel kell megállapítani, hanem egyszerűen megfigyeléssel.

Megfigyelés eredménye pl. az az állítás, hogy Isten személy. A személyiség fogalma már régóta nem antropomorfikus a teizmus újabb vallási körében. Szó sincs arról, hogy a személyes Istenben való hit egy tökéletessé tett emberi személyiségben való hitet jelentene. Az egyik iskola szerint a személyiség követelménye mindössze az, hogy Istennel az ember személyes viszonyba léphessen. Egy másik felfogás szerint a személyiség személyi tulajdonságokat jelent. A nehézség természetesen abban áll, hogy az emberi elképzelés a létezésnek így körülírt formáját nem tudja megragadni másképp, mint antropomorfikusan. A vallásban Isten személye akkor is antropomorfikus, ha ugyanez a vallás filozófiája logikai képletek csoportosításával egy nem antropomorfikus Isten-személy fogalmát is létre tudja hozni. Az imádkozás elragadtatottságában az Isten, mint megdicsőült ember fog megjelenni, esetleg elmosódott vonásokkal, esetleg mint Jézus. [...]

A vallásos érzés legfőképpen azért kívánja, hogy Istene személy legyen, hogy érzéseivel és gondolataival valami tényleges valóságot, valami elképzelhető, különhatárolható, konkrét létezését ölelhessen körül. A vallásos ember imádni akarja Istenét. Imádni csodálattal, elragadtatással, mély ragaszkodással, titokzatos megilletődéssel, és megzavarhatatlan boldogsággal nyúlni ki feléje, tenni magáévá, olvadni egybe vele. Imádni azonban csak „személyt“ lehet, vagyis egy egyedileg különálló, elképzelhető, nemcsak elgondolható, valóságos, nemcsak elvont tárgyat. Valamit a maga egészében. De ha az Isten nem személy, nem megfogható valóság, hanem mindössze valami elvont fogalom, mint pl. célszerűség, erő, tökéletesség, végtelenség, legfőbb érték, sőt a létezés egy szempont-

jaképpen felfogott lélek, az egyén nem tudna vele személyesen viszonyba lépni, magát megalázni előtte, beleágyazni magát a roppantságába: még szeretni sem igen tudná. Személytelen, vagyis elvont dolgokról csak meditálni lehet. Ez pedig a vallásos érzést nem, legfeljebb a filozófiai hajlamot elégítheti ki.

Különös ellentét a filozófiai teizmus életszemléletében, hogy míg a teista vallás a maga antropomorfikus Isten-személyével a legmélyebb vallásosságot képes felébreszteni, addig teológiája, bár szünet nélkül hangsúlyozza az Isten személyiségét, istenfogalmát voltaképpen személytelenné teszi a végtelenség fogalmának hozzáadásával. A személyesség lényege a határoltság: egy határtalan, végtelen személy nem személy, legalábbis nem abban az értelemben, ahogy azt a vallásos érzés megkívánja. A teista filozófus ilyen körülmények között hiába áll elő a „személyes tulajdonságokkal“, mint amilyenek a bölcsesség, jóság, szeretet. Ezek a tulajdonságok lényegükben nem személyesek, hanem szellemiek. Szerepük a vallásos fejlődés későbbi szakaszain nyilvánvaló, mégis kétségen felül áll, hogy a vallásos ember az Istenében elsősorban nem szellemiséget, de személyességet keres. Nem végtelen jóságra, hanem egy esetleg jóságos mennyei Atyára van szüksége. Ez a személyesség után való vágyódás magyarázza meg azt a történelmi különösséget is, hogy amilyen mértékben válik a történelmi vallásokban a fő Isten személye elvontabbá, elmosódottabbá, olyan mértékben fordul az emberek többsége a kétségtelenül személy-Isten felé. A személy lényeges a vallásos érzés számára, nem a szellemiség, hanem az egyediség, az elképzelhetőség, a körülhatároltság. Egyszóval: minden, ami a panteizmus istenfogalmában is feltalálható. Ha a teizmus nem ismeri el, hogy a panteizmus Istene személy, legfeljebb azt árulja el, hogy az antropomorfizmushoz jobban hozzá van kapcsolva, mintsem azt bevallani szeretné.

Viszont új követelményeket emelhet és kijelentheti, hogy a kifejlődött vallásos érzés csak akkor fogadhat el valamit Istennek, ha az nemcsak személyes, hanem szellemi is. A felelet erre is igenleges. Isten szellemi tulajdonságairól is a tapasztalás győz meg bennünket. Ebben a világban feltalálható a jóság, a tervszerűség, a célzatosság. Persze az anyaggal kapcsolatosan. De előttünk az anyag már nem megszenteltetlennítő tényező, hiszen mint külön valóság nem is létezik: mindenképpen isteni. A szellemiség megnyilatkozni másképpen nem tud, csak az „anyagon“ keresztül. Az Isten szellemisége mit sem veszít az értékéből az által, hogy kifejeződik a kifejeződés egyetlen lehetséges módján. A panteizmus Istene is szellemi. Sőt Isten nem csak szellemi, de az is, ami a fejlődésben a szellemiségen túl fog következni. Az Isten minden, ami a világ és minden, ami a világ még csak ezután lesz.

Más kérdés azonban, hogy az Isten lényegében több-e, mint az egyén, az ember? A vallásos érzés, amikor rendkívüli megnyugvást talál az ember kicsinységének, s mégis egy más, roppant valósághoz való tartozásnak érzésében, az ún. „fiúi“ érzésben, a nagyobb valóságnak más voltát hangsúlyozza, holott a megnyugvást nem a máshoz való viszony, hanem annak a másnak nagysága, biztonsága, védelmező ereje adja. Az, akinek jelenlétében az ember az imádat érzésén keresztül gondjait, aggodalmait levetközni tudja, magasabb rendű kell hogy legyen, mint

ő. Viszont ez a magasabbrendűség vajon kimutatható-e a panteizmus Istenéről az egyedekkel szemben? Első gondolatra az Isten, mivel nem más, mint a világ, nagyobb sem lehet mint a világ, s a részeit alkotó egyedekkel szemben sem több, csupán mennyiségileg. Ez pedig a nagyobb voltának nem kielégítő mértéke. Egy csupán mennyiségileg nagyobb Isten nem magasabb rendű, mint az egyén. Az tehát bár személy, sőt szellemi személyiség, még sem imádható. [...]

Nem igaz az, hogy az egyén és az Isten között a különbség mindössze mennyiségi. Az egyén csak akkor egyenlő Istennel, ha nem egyéni mivoltában vagyunk képesek őt felfogni. Ne felejtsük el, hogy az Isten nemcsak az egyének összessége, hanem mindama lehetőség is, amely a világfolyamat útját eddig is, meg az ezután következő millió évekre is kiszabta. Az Istenben, vagyis az egész világban létező lehetőség pedig lényegesen különbözik attól, ami az egyénben található.

Az egyén tehát filozófiailag felfogva, mint nem egyén, hanem létezés azonosítható az Istennel. A valóságban azonban az egyén létezése nem létezés, hanem egyéni létezés, egy szűkebb határolt forma öntudata és életmenete. Az egyén nem Isten, a panteizmus nem a dolognak, sőt nem is a dolgok összességének imádata. Semmi egyedi valóság nem Isten. Az Isten nem a dolgok vagy azok összessége, hanem az oszthatatlan egységes létezés. Minden létező: Isten, amennyiben mint létező tekintetik. Az ilyen létező részt vesz az Isten életében, számtalan, egyre-másra következő és megszűnő egyed életének részévé válik, de velük meg nem szűnik, tovább él. Amely pillanatban azonban, élete bármely szakában, mint egyedet tekintjük, az élete, a formája, a céljai, az időtartama korlátozódik: már nem nevezhető Istennek.

Az Isten nem az egyszerűen, ami van, tehát nem a világ, a dolgok összessége, hanem ama bizonyos lélek, a mozgásnak indító, irányító elve, ami egyrészt, természetesen, a világ is, mert az tőle el nem választható, de annál ugyanakkor több is, mert mindazon ésszerűség, tervszerűség, világterv, értékek, személyiség forrása is, ami mint lehetőség benne szunnyad.

Dr. BODOR ANDRÁS

MODERN UTÓPIÁK ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIÁK

A jövőről, az emberiség leendő útjáról a nyugati világban talán soha annyi tanulmány, terv, történelmi és társadalmi munka nem jelent meg, mint századunk folyamán, különösen a második világháború után. Ezek a tanulmányok szinte kivétel nélkül arra akarnak válaszolni, hogy a fejlődés hosszú folyamatában hol is áll ma az ember, milyen